

NASIMXON RAHMONOV,
*O'zbekiston Milliy universiteti professori,
filologiya fanlari doktori*

O'ZBEK ADABIY MANBASHUNOSLIGI RIVOJIDA A.N.SAMOYLOVICHNING ROLI

ANNOTASIYA

Maqolada jahon turkologiyasida munosib o'ringa ega bo'lgan olim A.N.Samoylovich haqida so'z boradi. Uning o'zbek mumtoz adabiyoti manbalarini o'rganishdagi ulkan xizmati asarlari, ilmiy maqolalari va maktublari orqali asoslab beriladi. A.N.Samoylovichning boshqa turkolog va sharqshunos olimlari bilan yozishmalaridan uning sharqshunoslik ilmiga cheksiz muhabbati borligiga guvoh bo'lamiz.

Kalit so'zlar: sharqshunoslik, turkologiya maktabi, Samoylovich maktublari, qadimgi turkiy yodgorliklar, qo'lyozmalar, turkiy xalqlar folklori, chig'atoy tili.

АННОТАЦИЯ

В статье рассказывается об А. Н. Самойловиче, ученом, занявшем достойное место в мировой тюркологии. Его большой вклад в изучение источников узбекской классической литературы подтверждается его работами, научными статьями и письмами. Из переписки А.Н.Самойловича с другими тюркологами и востоковедами мы видим, что он питает бесконечную любовь к науке востоковедения.

Ключевые слова: востоковедение, школа тюркологии, письма Самойловича, древнетюркские памятники, рукописи, фольклор тюркских народов, чигатайский язык.

ABSTRACT

The article talks about A.N.Samoylovich, a scientist who has a worthy place in world Turkology. His great contribution to the study of the sources of Uzbek classical literature is justified through his works, scientific articles and letters. From A.N.Samoylovich's correspondence with other Turkologists and Orientalists, we can see that he has an endless love for the science of Orientalism.

Key words: oriental studies, school of Turkology, Samoylovich's letters, ancient Turkic monuments, manuscripts, folklore of Turkic peoples, Chigatai language.

XX asrning birinchi choragida jahon turkologiya fani o'zbek adabiyoti tarixiga oid birlamchi manbalarni tayyorlash, chop etish kabi sermehnat ishga boshchilik qildi. Bu borada manbalarni o'zbek tilining ravnaqiga xizmat qildirish vazifasi bosh o'rinda turar edi. Bir qator rus va Yevropa turkolog olimlari ayni shu rejalarini amalga oshirish uchun xizmat qildilar. O'zbek mumtoz adabiyotining tolmas tadqiqotchisi,

olamshumul turkolog, o'zbek adabiy manbashunosligiga asos solgan olim A.N. Samoylovichning ilmiy va ijtimoiy hayotdagi o'rni ham o'ziga xosligi bilan ko'pchilikning diqqatini tortgan edi. Ayniqsa, Samoylovich va u singari zaxmatkash olimlarning xizmatlarini baholashda ehtiroslardan ko'ra, yozma ma'lumotlar ishonchli ekanligi bilan e'tiborni tortadi. Zotan, yozma hujjatlar oldida hech kim e'tiroz bildira olmaydi yoki yolg'onni qo'sha olmaydi. Biz Rossiya sharqshunosligi va turkologiyasining shakllanish tarixi haqida turli ma'lumotlarni to'plaganimizda ayni shu fikrni ilgari surishga haqli ekanimizni anglab yetdik.

A.N.Samoylovich "xalq dushmani" degan tamg'a bilan NKVD tomonidan qamoqqa olingan va 1938-yili otuvga hukm qilingan. A.N.Samoylovichning boshqa turkolog va sharqshunos olimlari bilan yozishmalaridan uning sharqshunoslik ilmiga cheksiz muhabbati borligiga guvoh bo'lamiz. Birgina misol: olimning 1906 – 1929-yillar oralig'ida V.V.Bartold bilan 87 ta yozishmasi saqlanib qolgan bo'lib, (*Александр Николаевич Самойлович. Научная переписка. М.: Изд. "Восточная литература" РАН, 2008*) har bir maktubda jiddiy bir ilmiy muammo o'rta tashlangan.. Bundan tashqari, P.M.Melioranskiy, I.Y.Krachkovskiy, B.Y.Vladimirsov kabi qator sharqshunos olimlar bilan yozishmalarida ham A.Samoylovich katta ilmiy muammolarni ilgari suradi.

XX asrning birinchi choragi Rossiya turkologiyasi rivoj topgan, dunyo turkologlarining boshini qovushtirgan o'lka, ilmiy markaz bo'lgani sir emas. Garchi bizning bu gapimiz shu o'rinda go'yo Rossiyaga sajda qilayotganday bo'lib tuyulsa-da, ammo o'zbek filologiyasi ilmiga, xususan, turkologiyaga tamal toshini qo'ygan olimlar ana shu yerdan yetishib chiqqanini e'tirof etishimiz adolatdan bo'lardi. Zotan, turkologiyaning asosiy obyekti sifatida o'zbek xalqi tarixida yaratilgan yozma manbalar, og'zaki ijod namunalari e'tirof etilgan. V.V.Bartold, A.N.Samoylovich, P.M.Melioranskiy, M.F.Ko'purilizoda, S.Y.Malov kabi qator olimlarning fidoyilik bilan olib borgan izlanishlari, mashaqqatli mehnatlari natijasida O'zbekistonda tarixiy va adabiy manbashunoslik ilmi shakllandi, o'zbek tili tarixiga, qadimgi turkiy yodgorliklarga bag'ishlangan ishlar yuzaga keldi, o'zbek mumtoz adabiyotining noma'lum yoki bahstlab qirralari o'z yechimini topdi, o'zbek filologiyasi jahon turkologiyasi qatoridan munosib o'rin oldi. Yuqorida nomlari qayd etib o'tilgan olimlar orasida ko'plab bahsli masalalarni hal qilishda A.N.Samoylovichning o'rni alohida ahamiyatga ega ekanini ta'kidlashimiz darkor.

A.N.Samoylovich 1880-yili Nijniy Novgorodda tug'ilgan. Nijniy Novgoroddagi dvoryanlar institutida, Sankt Peterburg universitetining Sharq tillari fakultetining arab-fors, turk-tatar tillari bo'limlarida tahsil oldi.

1920-yildan Ishchi-dehqon qizil armiyasi Bosh Shtabi Akademiyasining sharq bo'limida o'qituvchi, 1922-25-yillarda shu muassasaning rektori, 1929-1933-yillarda SSSR Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutining direktori lavozimlarida xizmat qildi.

1932-yili SSSR Fanlar Akademiyasining Qozog'iston bo'limi tashkil etiladi. A.N.Samoylovich mazkur bo'linmaning birinchi raisi etib tayinlanadi va Fanlar Akademiyasi tizimida dastlab insitutlarning tashkilotchisi sifatida faoliyat ko'rsatadi. Ayni paytda u ishlab chiqaruvchi kuchlarni o'rganuvchi Kengashning qozoq, qirg'iz va o'zbek sho'basiga boshchilik qiladi.

A.N.Samoylovichning ilm-fandagi o'rnini belgilab bergan asosiy dalil u qoldirgan ilmiy meros bo'ldi. U Qrim, Volga bo'ylari, Shimoliy Kavkaz, O'rta Osiyo, Qozog'iston, Oltoy o'lkalaridagi turkiy xalqlarning tili, folklori va turmushi haqida dala tadqiqotlari olib bordi. A.Y.Samoylovichning o'z davridagi sharqshunos va turkolog olimlar bilan ilmiy yozishmalari 2008-yili Moskvada "Восточная литература" nashriyotida chop etilgan. Ana shu yozishmalar A.N.Samoylovich shaxsiyatining hali yoritilmagan qirralarini, salohiyatini yoritishda ishonchli manba vazifasini bajara-

di. Jumladan, uning I.Y.Krachkovskiyga yozgan bir maktubida Samoylovich Turkiston o'lkasiga, Toshkentga bo'lgan cheksiz muhabbatini quyidagicha izhor qilgan edi: *"Aziz Ignatiy Yulianovich! Men Majnunman, Turkiston esa Laylidir. Turkiston – Layli, Toshkent – go'zalning jingalak zulfida nur taratib turgan katta brilliant. G'oyatda baxtliman!... Turkiston shiddat bilan olg'a bormoqda. Yerli aholi dadil odimlab olg'a bormoqda. Mahalliy adabiyot hayratlanarli darajada o'zgarmoqda Sharqshunoslar kuzatuvlar olib borishi, solishtirishi va fikr yuritishi uchun boy manba!"* (204-b.) Samoylovichning I.Krachkovskiyga yozgan bu maktubi 1916-yil iyun oyida yozilgan. O'sha davrdagi Turkistonning va Toshkentning qiyofasini tasavvur qilishimiz uchun bu maktub ham katta imkoniyat. Toshkentning ta'rif-tavsifi bitilgan maktubdan so'ng 16-iyulda yana Krachkovskiyga yozgan maktubida Kavkazga qilgan safari haqida yozib, *"Tiflis meni lol qoldirolmadi, maftun qilolmadi"* degan edi. Turkistonning va Toshkentning XX asr boshlaridayoq har tomonlama rivoj topayotganini ana shu ma'lumotlar to'ldiradi.

Samoylovichning bilim doirasi kengligi filologiya va ijtimoiy fanlarning bir qator sohalari-da baravar tadqiqotlar olib borganida ham ko'rinib turadi. Sobiq Sho'ro xalqlarining yozuvini yaratishda A.N.Samoylovich ishtirok etdi. Asosiy ishlari turkiy xalqlarning tili, adabiyoti va folklori hamda etnografiyasi, turkologiyaning umumiy va juz'iy masalalariga tegishli edi. Ayniqsa, o'zbek tili, o'zbek adabiyoti tarixi yuzasidan yozgan maqolalari, asliyat manbalar bilan ish olib borganligi, asarlar nashrlari jahonshumul mavqe egallagani bilan ahamiyatli bo'lib, bugungi kunda ham o'z qimmatini yo'qotmagan. Xususan, u tomonidan amalga oshirilgan "Navoiyning tuyuqlari"dan 12 tasi nashri va rus tiliga tarjimasi (Petrograd, 1917), A.N.Samoylovichning manbashunoslik sohasidagi dastlabki ishlaridan biri bo'ldi. Samoylovich faqat tuyuqlarni tarjima qilish bilan cheklanib qolmadi, balki Yevropa sharqshunoslaridan M.Katrmmer, Y.Senker, M.Belen kabilarning Navoiy asarlari qo'lyozmalariga, xususan, "Muhokamat ul-lug'atayn"ga murojaat etganlari va tuyuq janrining etimologiyasi, vazniga oid qarashlarini ham o'rganganlariga to'xtalib o'tadi. Yoki Boburning Parij Milliy kutubxonasida saqlanayotgan devonining o'zbekcha nashri va uning she'riy merosining rus tiliga tarjimasini keltiradi. Tarjimadagi aniqliklar va qo'pol xatlarning yo'qligidan ma'lum bo'ladiki, Samoylovich chig'atoy tilini juda yaxshi o'zlashtirgan. A.N.Samoylovich chig'atoy tilida yozilgan Bobur asarlarining ilgarigi, jumladan, 1904-yili chop etilgan Bobur she'riyatining S.I.Polyakov tomonidan qilingan tarjimasi qoniqarsiz ekanini ta'kidlagan holda o'z tarjimasini o'rta tashlaydi. Bu o'rinda biz Samoylovich tarjimalaridagi yutuqlar va kamchiliklar haqida to'xtalmaymiz. Bu borada tarjimashunoslar kelgusida o'z fikrlarini bildiradilar, degan umiddamiz.

Bobur devonining Rampur qo'lyozma nusxasi va "Boburnoma"ning Haydarobod nusxasidan ayrim parchalarni, ba'zi so'zlarning izohini keltiradi. Amiriyning va Lutfiy tuyuqlaridan ayrim namunalar nashri va ularning har biri ijodiga kirish maqolasidan ma'lum bo'ladiki, bu olim kelgusida o'zbek mumtoz adabiyotining namoyandalari haqida ko'p ishlarni rejalashtirgan. Xususan, birlamchi manbalar ustida ishlab alohida monografiyalar yozishga reja qilgan ko'rinadi. U mazkur turkumdagi maqolalarini "Turkiy etyudlar", "O'rta Osiyo turkiy adabiyoti bo'yicha materiallar" deb nomlaganidan ham kelgusida amalga oshiradigan ishlariga zamin hozirlab borganini ko'rsatadi. Jumladan, Atoyi devoni yuzasidan tadqiqotlari, Navoiyning u haqda "Majolis un-nafois" va "Muhokamat-ul-lug'atayn"da bergan ma'lumotlari ham bu fikrimizni tasdiqlaydi. Atoyi devoni nashriga kirish maqolada, shoirning tuyuqlari haqidagi tadqiqoti va nashri (1926-yil), Atoyi qo'lyozmalari yuzasidan ishlar olib borgan Yevropa sharqshunoslarining mehnatlari, qo'lyozmaning izchil va to'liq tavsifi ham o'rin olgan. Sayyid Ahmadning "Taashshuqnoma"sidan chop et-

tirgan ikkinchi noma va uning qofiyasi tajnis asosiga qurilgani haqidagi kuzatuvlari, qofiyadosh soʻzlarning maʼnolari izohlari Samoylovichning sinchkov olim ekanligini koʻrsatadi. Uning 1926-yili Bokuda chop etilgan Husayn Boyqaro devoniga yozgan taqrizi, Turkiston oʻlkasidagi tarixiy hujjatlar yuzasidan olib borgan tadqiqotlari va boshqa qator ishlari bu olimni oʻzbek adabiyot-shunosligining zabardast tadqiqotchisi, oʻzbek mumtoz adabiyotining bilimdon mutaxassisi, manbashunos va matnshunos deb baho berishimiz uchun asos boʻla oladi. A.Samoylovichning mazkur sohalarga oid ishlarini oʻqiganimizda, garchi shaxsidan yaxshi xabardor boʻlmasak-da, koʻz oldimizda, goʻyo bir umr Turkistonda yashagan, shu oʻlkaning suvini ichib, havosidan nafas olgan inson gavdalanadi. Xullas, A.N.Samoylovich mumtoz adabiyot mutaxassisi, birinchi navbatda, manbashunoslik va tilshunoslik ilmi bilan yaxshi qurollanishi lozimligini amalda koʻrsatib berdi.

Ayniqsa, Alisher Navoiyning tuyuqlari va “Mezon-ul-avzon”ning bir parchasi nashri va ularning rus tiliga tarjimasi koʻrsatadiki, A.Y.Samoylovich buyuk shoirning merosini atroflicha tadqiq etishni oʻz oldiga vazifa qilib qoʻygan. Navoiy tuyuqlariga yozgan soʻz boshida ham, “Mezon-ul-avzon”ning parchasiga yozgan kirish maqolada ham Samoylovich oʻzbek mumtoz adabiyotining cheksiz bilimdoni, zaxmatkash manbashunos, oʻzbek adabiyoti tarixining sinchkov tadqiqotchisi ekanini koʻrsata oldi. Mana, u “Mezon ul-avzon” asarining qoʻlyozmasi va uning tarixi haqida nimalarni yozgan edi: *“1917-yilning mart oyida Mir Alisher Navoiyning sheʼrshunoslikka oid “Mezon ul-avzon” asari qoʻlyozmasi oxiridan nusxa oldim. Bu mashhur chigʻatoy shoirining qoʻlyozmasini Xalq kutubxonasining Kaufman kolleksiyasidan oldim. Menga shunisi maʼlumki, Leningrad kutubxonalarida mazkur asar qoʻlyozmasining boshqa nusxasi yoʻq. Mazkur nusxaning oxirida 1220-hijriy deb belgi qoʻyilgan. Qoʻlyozma chiroyli va donador qilib yozilgan. Ayrim oʻrinlari zararlangan. Shu bois matnning baʼzi qismlarini oʻqib boʻlmaydi yoki qiyinchilik bilan oʻqiladi. Oʻshanday oʻrinlarni men koʻp nuqta bilan belgilab qoʻyishga yoki qavs ichida oʻz taxminlarimni berishga majbur boʻldim. “Mezon-ul-avzon”ning qoʻlyozma nusxalari koʻp emas. Men nashr qilgan parchaga Sharq mamlakatlaridagi turkiy xalqlarga mansub boʻlgan turkiy adabiyot mutaxassislari qiziqish bildirdilar. Shu sabablarga koʻra men chop ettirgan parcha keyingi davr qoʻlyozma nusxalaridan olingan va Leningraddan uzoqda saqlanayotgan qoʻlyozma nusxalari bilan qiyoslab tekshirilmagan boʻlsa ham, men mazkur parchani nashr qilishga qaror qildim”*. A.N.Samoylovichning kirish maqolasidan shu narsa maʼlum boʻladiki, u aynan “Mezon-ul-avzon”ning qoʻlyozma nusxalarini qidirgan, u aruz ilmini juda yaxshi bilgan, Alisher Navoiy mazkur asarida tilga olgan janrlarni jiddiy oʻrgangan.

Shoir Choʻlponning “Звезда Востока” jurnalining 1924-yil 1-sonida Moskvada chop etilgan sheʼrlari tarjimasi, shuningdek, uning turkiy tilshunoslikka oid nazariy ishlari, jumladan, “Musulmon turkiylarning adabiy tillari kelib chiqishi va taraqqiyotiga hamda ularning shevalar bilan aloqalariga oid umumiy qarash”, “Joʻji ulusining yoki Oltin Oʻrdaning adabiy tili”, “Oʻrta Osiyo turkiy adabiy tili tarixiga doir”, “Oʻrta Osiyo turkiy adabiy tili va uning boshqa turkiy tillarga munosabati haqida”, “Chigʻatoy adabiy tilida “j”lovchi” dialekt elementlari” kabi tadqiqotlari oʻzbek tilshunosligining va adabiyot tarixining dolzarb masalalariga bagʻishlanganligi bilan oʻz davridayoq turkolog olimlarning eʼtiborini tortgan edi. Jumladan, Oltin Oʻrda adabiy tili va adabiyotiga oid kuzatuvlari bilan A.N.Samoylovich oʻz davrida koʻp yangiliklar qilgani ayon boʻladi. Jumladan, biz Oltin Oʻrda adabiyotiga mansub “Nahj-ul-farodis” asarini venger olimi Yanosh Ekmann nashr qilgan bir nusxasini bilar edik. Hozirda Oltin Oʻrda adabiyoti yuzasidan turli yoʻnalishda tadqiqotlar olib borayotgan turkologlarning deyarli hammasi bu asarning bir nusxasini – Y.Ekmann tabdil qilib chop ettirgan nusxani biladi. Samoylovich esa bu yozma yodgorlikning besh

nusxasi borligi haqida xabar beradi. Shundan bittasi Turkiyada, to'rttasi Sankt-Peterburgda. "Nahjul-farodis" asarining Xorazmda yaratilgani haqida uning qarashlari ham diqqatga sazovordir. Bu asar qo'lyozmasiga Samoylovichning alohida e'tibor berganining sababi bor. U islom tarixiga va ilmiga oid manbalarni ham maxsus o'rganishni rejalashtirgani yaratgan ishlaridan ma'lum bo'ladi. Samoylovichning izlanishlari jahon turkologiyasiga ko'p yangiliklar olib kirgannni o'z davrida rus turkologlarigina emas, turk, tatar olimlari ham e'tirof etgan edilar. A.Samoylovich faqat o'zbek adabiyoti tarixi va turkiy tillar tarixiga oid tadqiqotlardan tashqari, qardosh xalqlar adabiyotiga oid manbalarni ham nashr qilishda fidoyiligini ko'rsatdi. Xususan, bu sohada XVI – XIX asrlardagi tarixiy dostonlar rukni ostida berilgan Muhammad Solihning "Shayboniynoma" dostoni nashri va bu asar tarixiga oid kuzatuvlari e'tiborga molikdir. Bu o'zbekcha dostonni A.Samoylovich G.Vamberi chop ettirgan nashrga tayangan holda tadqiq etgan va Vamberining mazkur asar qo'lyozmasi fotonusxasi tavsifi bilan o'z tadqiqotini boshlaydi. Alisher Navoiyning "Majolis-un-nafois" takirasidan Muhammad Solih haqida berilgan ma'lumotlarni keltirib sharhlaydi Samoylovichning mazkur asar yuzasidan olib borgan tadqiqotining ahamiyati shundaki, uning nashri tom ma'nodagi akademik nashrdir, deb baholashga arziydi. Xususan, atoqli otlar ro'yxati, shu jumladan, geografik nomlar, qabilalar va kishi ismlar ro'yxati nashrda o'z aksini topgani fikrimizga dalildir.

Samoylovich nashr qilgan yana bir asar "*Takalarning urush qissa kitobi. Jangnomai Abdul Sattor qozi*" asari bo'lib, bu asarning kirish qismida V.V.Radlov, P.Melioranskiy, N.Ilminskiy kabi jahonshumul olimlarning turkiy tilshunoslikka, umuman turkologiyaga oid fikrlari beriladi. Jumladan, N.Ilminskiyning quyidagi so'zlari yuqoridagiday birlamchi manbalarning jahon ilmidagi o'rni yuksak ekanligiga ishora qiladi: "...Rossiyaning geografik holatiga ko'ra vatan faniga nasiba qilib berilgan turkiy filologiya nihoyatda keng va kam ishlov berilgan daladir". Ilminskiyning bu gaplari turkiy filologiyaning asosi o'zbek xalqiga tegishli bo'lgan qo'lyozma manbalar ekani mana shu birgina jumlada o'zini namoyon qilib turibdi. Tan olib aytish kerakki, Ilminskiyning yuqoridagiday qarashi haqiqat ekanini Samoylovich isbotladi. Uning Navoiyga, turkiy filologiyaning manbai bo'lgan o'zbek tilidagi qo'lyozmalarga, Navoiyga aloqador har bir nashr yoki ulug' shoirning suratiga bo'lgan muhabbati o'zbek tiliga, o'zbek xalqining buyuk ajdodlariga bo'lgan muhabbatini ko'rsatib turadi. Samoylovichning I.Y.Krachkovskiyga 1921-yili yozgan xatida Navoiyga bo'lgan muhabbatini, Navoiyga oid har bir narsa Samoylovichga qadrli ekanini shunday ifodalagan edi: "*Osiyo muzeyi uchun nashrdan chiqqan bir qancha materiallar to'plandi., ammo kimdan berib yuborishni bilmayapman. A.A.Ivanov Navoiyning portretini yo'qotib qo'ygandan keyin uni qiyin ahvolga solib qo'yishni istamayman.*" (208-b).

Shuningdek, A.N.Samoylovich Xiva xoni Muhammad Rahimxon II – Feruz davrida ijod qilgan 30 ta Xiva shoiri haqidagi majmuaga oid kuzatuvlari va talqinlari, Xorazm adabiy va madaniy muhitiga oid hujjatlarga asoslangan va fanning manbashunoslik, tarix, etnografiyaga oid turli mavzudagi ishlari uning qiziqish doirasi nihoyatda kengligidan dalolat beradi.

Samoylovich qo'li yetgan mamlakatlardagi va Sankt-Peterburgdagi qo'lyozma fondlaridan yangi qo'lyozmalarni va ularning nusxalarini ilmiy istifodaga kiritdi. Ayniqsa, Toshkentdagi qo'lyozma fondlari, O'zbekiston FA Sharqshunoslik institutida, odamlarning qo'llarida saqlanayotgan qo'lyozmalardan unumli foydalandi. Abulg'ozil Bahodirxonning "Shajarayi tarokima" asari haqidagi kichik tadqiqoti ham shular jumlasidandir.

Yoki N. P.Ostroumov arab yozuvida chop ettirgan va rus tiliga tarjima qildirgan "Ravnaq-ul-islom"ga yozgan taqrizi ham bevosita Turkiston bilan bog'liqdir. Bu asar haqida Samoylovich yozar ekan, bu kitobni "Zakaspiy viloyatidagi turkman maktablari uchun o'quv qo'llanmasi" sifatida

N.P.Ostroumov nashrga tayyorlaganini alohida ta'kidlaydi va asarning birinchi baytida "Ravnaq ul-islom" deb nomlanganini va asar muallifini ham aytadi:

*Ravnaq ul-islom berildi munga ot,
O'granib yodingda tutg'il jumla yod.*

Shayx Sharaf degan bu vali olloh qadim zamonda bo'lubdur Xivada... Samoylovich "Sharayi tarokima"ning beshta qo'lyozma nusxasi bilan tanishgan va tanqidiy matnini tuzgan edi. Oltinchi nusxani Toshkentdan shu asarni rus tiliga tarjima qilgan A.G.Tumanskiy Samoylovichga yuborgan ekan.

A.N.Samoylovichning Muhammad Solihning "Shayboniynoma" asari qo'lyozmasiga qiziqishi ham o'ziga xos tarixdir. Bu tarix sharqshunos A.A.Semyonov bilan yozishmasida ayon bo'ladi. "Shayboniynoma" asarining faksimil nusxasini P.M.Melioranskiy nashr qilgan edi. Samoylovich va A.A.Semyonovning suhbatida o'sha nashr bor bo'lsa, Samoylovich foydalanish uchun berib turishini iltimos qiladi. Ammo A.Semyonov bu nashr yo'qdigini aytadi. A.A.Semyonov O'rta Osiyo davlat universiteti (*hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti – N.R.*)dagi bu asarning yagona nusxasi Samarqandga olib ketilganini, shu bois bu asar qo'lyozmasidan foydalana olmayotganini afsus bilan yozadi.

A.N.Samoylovichga alohida e'tibor qaratishimizga yana bir sabab o'zi yashagan davrdagi yirik olimlar – V.V.Bartold, P.M.Melioranskiy, I. Y.Krachkovskiy, B.Y.Vladimirsov, S.Y.Malov, V.A.Gordlevskiy kabi bir qator sharqshunos va turkolog olimlar bilan yozishmalari va o'sha yozishmalarda yuqoridagi olimlarning intellektual salohiyati, Samoylovichning iqtidori va mehnatlarini qanchalik e'tirof etganlari ko'z oldimizda namoyon bo'ladi.

Odatda, katta olimlar qilgan ishlari bilangina emas, balki o'z davri ijtimoiy, madaniy va ilmiy hayotini tashkil qilishdagi roli bilan ham alohida ajralib turadi. Ularning hayotidagi har bir lavha o'z davrini o'zgartirishga qaratilgan. Bundan tashqari, P.M.Melioranskiy, I.Y.Krachkovskiy, B.Y.Vladimirsov kabi qator sharqshunos olimlar bilan yozishmalarida ham A.Samoylovich katta ilmiy muammolarni ilgari suradi.

Zotan, V.V.Bartold Samoylovichning ustози bo'lgan edi. Ularning bir-birlariga yo'llagan maktublari qisqa, qo'yilgan masalalar esa keng qamrovli. Yozishmalardan ma'lum bo'ladiki, XX asrning birinchi choragida turkologiyaning yangi maktabi shakllanib rivoj topgan va bu maktabning e'tirof etilgan rahnamosi A.N.Samoylovich edi. Samoylovichning barcha olimlar bilan yozishmalariga sinchiklab e'tibor bersak, ularda turkologiya tarixining izchil rivojlanib borishi yoritiladi. A.N.Samoylovich turkologiyaning rahnamalaridan biri bo'lgani ayonlashadi.

Buning dalili sifatida A.N.Samoylovichning yuqorida chop etilgan asaridagi V.V.Bartoldga yozgan bir maktubiga (60 raqamli maktub) nazar tashlash kifoya. Samoylovich bilim doirasining kengligidan tashqari, nihoyatda g'ayratli bo'lgani bilan ham ajralib turgan: quyidagi maktubga e'tibor beraylik:

A.N. Samoylovich – V.V. Bartoldga

1925-yil 27-sentabr

Istanbul

Hurmatli va qadrli Vasiliy Vladimirovich.

Gazetadan va maorif vaziri Xamdullo Subxidan bilishimcha, siz Turkiyaga kelasi yil aprel oyida borishga qaror qilibsiz, shuning uchun Siz hozir Leningradda ekaningizda maktub qo'lingizga yetib boradi, degan umidda yozyapman. Men hozir Turkiyada ekanman, vaqtimni uch qismga taq-

simlaganman: 1) 2 hafta Istanbulda bo'ldim: 2) 2 hafta Anqarada bo'ldim: 3) Ortga qaytishimni kutib, ya'ni 8 oktabrda, yana Istanbulga kelaman. Birinchi davrda Ko'prilizada bilan tanishdim, u menga Istanbul universitetining filologiya fakultetini, Turkologiya institutini va kutubxonani ko'rsatdi. U yana meni universitet rektori Nuriddinbey bilan va Istanbuldagi qadimgi davr muzeyi direktori Xalilbey bilan tanishtirdi va muzey bo'ylab menga hamroh bo'ldi.

Ta'til payti bo'lgani sabablimi yoki boshqa biron sababi bormidi, safarimning birinchi davrida jahonshumul olimlar bilan tanishuvga imkon bo'lmadi. Men vaqtimni turkcha kitoblar, jurnallar va broshyuralarni o'qishga bag'ishladim. Bularni men Iqbol nomli kitob savdosidan arzonga sotib olgan edim. Bularning orasida meni turk adabiyoti tarixi, tiliga, shuningdek, iqtisodiyot va siyosat masalalariga bag'ishlangan maqolalar qiziqtirardi. Mening e'tiborimni quyidagilar alohida jalb qildi: marhum Ziyo Ko'k Asenning "Turchizm asoslari", Ko'prilizodaning "Bugungi adabiyotimiz", Oqchurinning "Siyosat va iqtisodga oid maqolalar" kitoblari, "Xalq maorifi vazirligi jurnali" (JMNP), "O'qituvchilar uyushmasi" jurnali va boshqalar. Atrof faqat turkiy xalqlar bo'lgani holda, "turchizm"ning chegaralangani va turk xalqining mo'g'ul irqiga emas, balki oq irqqa mansub ekanligi haqidagi nazariyaning ommalashgani men uchun yangilik edi. Chamasi, ayrim turchistlarning xayolparast idealizmdan real materializmga ruslarning ta'siri ostida (Akchurin) og'ib ketishi sezilayotgani shu bilan izohlansa kerak. Bu ahvol xalqlarning taqdirida iqtisodiy omilning ulkan rolini e'tirof etishga olib boradi. Ko'prilizada g'oyat sermahsul tadqiqotchi va buyuk tashkilotchi sifatida o'zini namoyish qildi.

Professor Mesarosh "Xalq maorifi vazirligi jurnali"da Anqarada etnografik muzey ochish loyihasini e'lon qildi, Mesarosh o'sha muzeyning direktori, ammo muzey hali yo'q. Bu loyihaning tushuntirish qismida Mesarosh SSSRdagi ilmiy ishlarning ahvolidan tamomila bexabar ekanini namoyish qilgan. Mesarosh men bilan suhbatlashdi, endi u bizga tomon intiladi. Bu haqda men N.Y.Marrga batafsil yozaman, chunki Mesarosh "o'ziga yarasha" yafeditologga o'xshaydi.

Qozonliklar bilan qizg'in suhbat natijasida men Qozonda o'zim to'plagan bir yashik kitob bilan tanishishga imkon topmagan edim, Leningradga qaytganimdan keyin kitoblarni qo'limga ushlashga ham vaqt topmadim. Qozondagi ahvolga zid ravishda Istanbuldagi ahvolim dastlabki paytda yangi turkcha kitoblar tanishuvimga nisbatan ko'ngildagiday ekanini tan olmasligim mumkin emas.

Anqarada jazirama issiq tufayli ko'p vaqtimni behuda o'tkazdim, chunki menga kerakli va foydali odamlar xizmat bilan band. Shuning uchun men chang va dim shaharda emas, Qachivar degan tog'li joydagi dala hovlida yashab turdim. Bu yerda ish vaqtlarimni turklar va Turkiya bilan qiziquvchan Sho'ro odamlari bilan muloqot qilib o'tkazdim. Mashhur Ahmad Zaki Validov bilan suhbatlarim juda foydali bo'ldi. U har joylarda sargardon bo'lib yurib, endi astoydil jiddiy ilmiy ishlar bilan band edi.

Xamdullo Subxi turk o'choqlari Markaziy Qo'mitasining raisi sifatida mening sharafimga kichkina ziyofat uyushtirdi. Ziyofatda bizning muxtor vakolatxona ham qabul marosimi bilan javob berdi. Bu yerda Oqchurin (Istanbulda meni kutib olgan va Anqarada men kutib olgan Og'ayev ham shu yerda ekan, Anqaradan keyin biz ayrilishib ketgan edik) boshchiligidan men uchun ko'p e'tiborga molik odamlar ham ishtirok etdilar. Anqarada nima ishlar qilganimni sizga qisqacha aytib beraman. Maorif vazirligi qoshidagi Ta'lif va tarjima hay'ati Radlovning lug'atini turk tiliga tarjima qilishni rejalashtirgan ekan. Ammo men Radlovning lug'atiga bunday yondashuv maqsadga muvofiq emas, deb aytdim. Zaki Validiy bilan suhbatlashganimizda u ham Hay'atning rejasi-ga qo'shilmasligini aytdi. U ham Oqchurin orqali maorif vaziriga taklif kiritdi: turk va sho'ro

turkologlarining hamkorligining real asosini yaratish maqsadida (ikkala tomon ham shu istakni bildirdilar), boshqa mamlakatlar turkologlarini jalb qilgan holda Radlovning lug'atini qayta ishlab, tuzatishlar kiritish va yig'ilib qolgan yangi materiallar bilan to'ldirib jamoaviy ish yaratish lozim, Ahmad Zakining taklificha, Radlovning qayta ishlanib tuzatiladigan lug'ati turk tilida, G'arbiy Yevropa tillaridan birida va rus tilida chop etilishi kerak...

A.Samoylovichning o'zbek xalqiga va adabiyotiga muhabbati nihoyatda yuksak edi. U faqat Navoiy, Bobur va Lutfiy, Atoyi va boshqa shoirlarga muhabbat qo'yib qolmadi, balki Navoiygacha yashagan va Navoiyning nazari tushgan bir qator shoirlar ijodini o'rganishga ham ko'p vaqtini sarfladi. U 1916-yili Toshkentda bo'lgan vaqtda "Kolizey" teatrida Avloniy Jalil Mamatqulizodaning ozarbayjonchadan tarjima qilib sahnalashtirgan "O'liklar" pesasini ko'rib, o'z taassurotlarini shunday yozgan edi: *"Toshkentning ulkan "Kolizey" teatrida ozarbayjonchadan sart tiliga tarjima qilingan "O'liklar" pesasi qo'yildi. Ijro juda zo'r edi"*.

Mana shu qisqa parchadan ham ma'lum bo'ladiki, Samoylovich o'zbek madaniyatiga diqqat-e'tiborli bo'lgan.

Uning O'rta Osiyo turkiy tili va uning boshqa turkiy tillarga munosabati yuzasidan olib borgan tadqiqotlari keyingi davrlarda amalga oshirilishi rejalashtirilgan o'zbek tilshunosligining rivojiga tomon dadil qadam edi. Samoylovich mazkur maqolasini 1917-yili Petrogradga yozgan edi. U o'zbek tili tarixini davrlashtirar ekan, ***birinchi bosqich sifatida qadimgi turkiy tilni*** ko'rsatadi. Shu o'rinda bir gapni aytib o'tishimiz kerak. A.N.Samoylovich O'rta Osiyodagi qadimgi turkiy tilning manbai sifatida Avliyootadan topilgan turkiy-run yozma yodgorligini asos qilib oladi. Lekin hozirgi O'zbekiston hududida Avliyootadan topilgan turkiy run-yozma yodgorligiga o'xshash yozuvlar XX asrning ikkinchi yarmidan keyin va XX asrning oxirlarida topila boshlandi, ya'ni aytmoqchimizki, A.Samoylovich bu yodgorliklardan o'z vaqtida xabardor bo'lganda edi, qadimgi turk davridagi o'zbek tili tarixiga, albatta, shu yodgorliklarni asos qilib olgan va o'z davrlashtirishiga ko'plab manbalarni asos qilib olgan bo'lardi.

Samoylovichning davrlashtirishi bo'yicha, ikkinchi bosqichni qadimgi uyg'ur davri tashkil qiladi. Yozma yodgorliklarni bu tarzda davrlashtirish bevosita har bir davrning til xususiyatlarini qamrab oladi.

Uchinchi bosqichni u Musulmon davri deb nomlaydi. Samoylovich bu bosqichga oldingi ikkitasiga qaraganda batafsilroq to'xtaladi. Buning sabablarini u quyidagicha izohlaydi. "Musulmon davri" O'rta Osiyoda turkiy adabiyot, adabiy tillarning turli-tumanligi bilan farqlanadi.

I. Quyidagi yozma yodgorliklar alohida guruhni tashkil qiladi:

- 1) Ahmad Yassaviy.
- 2) Sulaymon Boqirg'oniy.
- 3) Hakim ota haqidagi rivoyat.
- 4) 12 yil turkumiga oid bashoralar.

II) Bu guruh quyidagicha tashkil topadi:

"Ravnaq-ul-islom"

III) Bu guruhga quyidagilar kiradi:

1. "Tafsir"

2. "Yusuf va Zulayho" (Samoylovich qo'lyozmada shu dostonni ko'chirish uchun 3 sahifa bo'sh joy qoldirgan) Bu guruhda Samoylovich "Men musulmon davridagi O'rta Osiyo o'g'uz adabiyotini XII asrning avliyo shoiri Xoja Ahmad Yassaviyning hikmatlaridan boshlayman. — Ammo uning o'g'uz musulmonlari orasida izdoshlari bo'lgani noma'lum", deb izoh berib keta-

di. Shu davrda Xorazmda yashagan “Qissayi Yusuf”ning muallifi Qul Ali Yassaviyning izdoshi bo‘lgani ehtimoldan xoli emas. Samoylovich Qul Alining yuqoridagi asarini o‘g‘uz adabiyoti yodgorliklariga kiritadi. Ammo u asar tilini hali jiddiy o‘rganmagani sababli “Qissayi Yusuf”ni til jihatidan o‘g‘uz tillarining qaysi guruhiga kiritishni savol tarzida ochiq qoldiradi va umumo‘g‘uz guruhida qoldiradi. Samoylovich Qul Alining mazkur asari haqida alohida maqola e‘lon qilib, “Alining adabiy tili musulmonlikkach turkiy adabiy tillarga aloqadordir”, deb hukm qiladi.

Shunisi diqqatga sazovorki, hozirgacha tatar shoiri deb aytib kelinayotgan Qul Alining va uning “Qissayi Yusuf” asarining vatani Xorazm ekani to‘g‘risida XX asr boshlarida turk olimi Ko‘purilizoda, rus turkologi A.K.Borovkov, tatar olimlari G.Rahim va G.Gaziz kabi olimlar o‘z qarashlarini ilgari surgan edilar. Biz ham Oliy ta‘limning bakalavriat bosqichi talabalari uchun “O‘zbek adabiyoti tarixi” qo‘llanmamizni yozish jarayonida Qul Ali asarining til xususiyatlari o‘g‘uz tiliga mansubligi haqida o‘z qarashlarimizni ilgari surgan edik. Samoylovichning qarashlari keyingi davrlardagi turkologlarning nuqtayi nazari bilan mos keladi. Hali kelgusida Samoylovich o‘rtaga qo‘ygan masalalar hal qilinishi kerakligi o‘z tadqiqotchilarini kutmoqda. A.N.Samoylovichning quvvayi hofzasi, bilim doirasi kengligini o‘zbek adabiyot tarixiga va turkiy tillarga oid qator manbalar, tadqiqotlaridan tashqari, O‘rta Osiyo turkiy xalqlarining etnografiyasi, folklori yuzasidan olib borgan tadqiqotlari, darsliklari, tarixga oid tadqiqotlari ham tasdiqlaydi.

Samoylovich yozishmalarining har birida bizga hanuzgacha yangilik bo‘lib tuyuladigan yangi g‘oyalar o‘rtaga tashlanadi. Jumladan, 1927-yilning 14-iyulida Samoylovich V.V.Bartoldga yozgan maktubida Biyskdan Novosibirskka kemada safar qilib, “pirimizning turkologik vatanini ziyorat qildim”, deb yozadi. “Pir” V.V.Radlovdir. Zotan, V.V.Radlov turkologiyaga oid faoliyatini aynan Barnaulda boshlagan edi. Yoki o‘sha yilning 14-iyunida yana V.V.Bartoldga yozgan maktubida “ayollar tili” haqida so‘z yuritib, bu tilga oid ko‘p material to‘plaganini yozadi. Samoylovich “ayollar tili”ning oltoy tillarida muhim rol o‘ynaganini aytar ekan, bu til lozim darajada yoritilmagan, bu masala tildagi ta‘qiqlar, ya‘ni tabu bilan bog‘liq (ko‘rsatilgan asar, 164-b.), deydi. XX asrning boshlarida Samoylovich qozoq, oltoy tillari va dialektlarida ayrim so‘zlarni ayollar aytishi ta‘qiqlangani to‘g‘risida so‘z yuritib Peterburgga qaytgandan keyin maqolalar yozdi. Masalan, oltoylarda **bo‘ri** o‘rnida **uluvchi**, **tovuq** yoki **qush** so‘zlari o‘rnida **uchuvchi** kabi. Turkiy tillarda tildagi bu jarayon hanuzgacha bor. “*Moddiy madaniyat sohasida chorvadorlar turmushida kigizdan qilingan o‘tovning yo‘qolib borayotgani va buning o‘rniga konus shaklidagi chaylaning barpo bo‘layotgani diqqatni tortadi*”, deya turmush madaniyatining o‘zgarishi tilga ham o‘z ta‘sirini o‘tkazgani haqida o‘z qarashlarini bayon qiladi.

O‘zbek adabiy tili, dialektologiyasi bo‘yicha yirik mutaxassis Yeyu D.Polivanovning A.N.Samoylovichga 1919-yili yozgan ikki maktubi bor. Maktublarda asosan o‘zbek tili va dialektologiyasi bo‘yicha amalga oshirilajak ishlar to‘g‘risida so‘z ketadi. Y.Polivanov Xorazm o‘zbek shevalari ocherklari bo‘yicha Fanlar Akademiyasi ma‘ruzasiga kiritishni Samoylovichdan iltimos qilib yozgan edi. Shuningdek, o‘zbek tilining dialektologik lug‘ati tuzilgani va lug‘atni u to‘ldirib borganini, taxminan 15-17 bosma taboqli dug‘atni o‘sha holatida chop ettirish taklifini Samoylovichga yozgan.

Samoylovich o‘zbek tilining ravnaqi uchun jonkuyar rahbar ekani ushbu maktublarda ayon bo‘ladi.

Umuman, A.N.Samoylovichning manbashunoslik, adabiyotshunoslik va turkiy tilshunoslikka oid ishlari aynan O‘zbekistonda o‘rganilishi kerakligini yuqorida aytilgan dalillar ko‘rsatib turibdi.